

Stora Karlsö – tidernas ö

Kulturhistoriskt symposium, 17 februari 2006

Sammanställning Rita Larje

DEN 17 FEBRUARI samlades ett 50-tal karlsövännen i Visby i Almedalsbibliotekets stora hörsal. Det var dags för det annonserade symposiet om Stora Karlsös kulturhistoria. En arbetsgrupp bestående av Christian Runeby från länsstyrelsen på Gotland, Lars Wilson och Bo Fernholm som representanter för Palmska fonden och Rita Larje från Karlsöklubben hade under hösten och vintern letat föredragshållare och planerat evenemanget. Högskolan på Gotland ställde upp som värd och höll med lokaler. Symposiet hade lockat ett 50-tal deltagare vilket var både överraskande och otroligt glädjande. Av stor betydelse för det fortsatta arbetet med det kulturhistoriska handlingsprogrammet var också att så många ville medverka i ett grupparbete.

Med inbjudan till symposiet hade följande handlingar skickats ut som instuderingsmaterial:

- Förslag till kulturhistoriskt handlingsprogram för Stora Karlsö, Gotland av Kerstin Cassel, 2005.
- Kulturhistorisk handlingsplan. Förslag till åtgärder av Rolf Jacobson och Rita Larje, 2005.
- Om ett par gamla Karlsökartor och lite till av Rolf Jacobson, 2005.
- Stora Karlsös kulturhistoria – komplement till Guidehäftet av Katarina Amér, 2005.
- samt en Karlsökarta (RL, RJ 2005) framtagen för "125-årsboken".

Det första steget mot ett kulturhistoriskt handlingsprogram var de förslag som presenterades för Karlsöklubbens styrelse och Palmska fonden i maj 2005 dels av Kerstin Cassel, dels av Rolf Jacobson och Rita Larje. Steg 2 blev att tillsätta en arbetsgrupp med uppgift att anordna ett symposium. Symposiegruppen arbetade under hösten och vintern med att leta fram lämpliga forskare och karlsökännare som skulle bjudas in att hålla var sitt föredrag på 20 minuter. I uppdraget till föredragshållarna ingick att de skulle ge oss sina visioner om förmedling, värd och ny forskning för Stora Karlsö.

Föredragshållarna var:

- **Rolf Jacobson, fil. kand., biolog, naturvårdare och karlsökännare**
- **Katarina Amér, antikvarie vid länsstyrelsen, Gotlands län, erfarenhet som guide, tillsynsman och från arbete med kulturhistorisk utställning på Stora Karlsö**
- **Kerstin Cassel, fil. dr i arkeologi och högskolelektor vid Södertörns Högskola**
- **Jan Storå, fil.dr och forskarassistent, osteoarkeologiska forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet**
- **Torun Zachrisson, fil. dr och forskarassistent på institutionen för arkeologi & antikens kultur, Stockholms universitet**
- **Erik W Ohlsson, med.lic. och karlsökännare**

Lennart Lindgren, ordförande i Karlsö Jagt- och Djurskyddsföreningens AB öppnade symposiet och hälsade välkommen och var också dagens moderator.

Först ut bland talarna var **Rolf Jacobson** med "*Från Tjelvar till tjughundratalet*" och en introduktion till kulturhistorien på ön. Rolf inledde med att läsa början av Gutasagan och dess Tjelvar. Han hävdade att Tjelvar personifierade de första säljägarna som sökte sig vidare österut från fastlandet längs den närmaste vägen, d.v.s. via Öland och Stora Karlsö. Tjelvar var alltså Stora Karlsös första turist, innan han landsteg på Gotland. Skelettdelar av 9000 år gamla gotlänningar har hittats i Stora Förvar, jämgamla med stenåldersmännen från Stora Bjers i Stenkyrka och Kambs i Lummelunda. Vi har sålunda fynd från den äldsta gotländska sälfångstkulturen från tre kustnära platser på Gotland, varav en är vår ö. Stora Förvars 4 m tjocka kultur-lager omspannar en tidsrymd av närmare 5000 år. Särskilt de ca 900 åren av gropkeramisk kultur har lämnat betydande spår, oavsett om människorna var åretruntboende eller säsongsbesökare. Här kommer husdjuren in: får, get, nöt, svin, häst, hund och svin. Det ligger nära till hands att knyta karlsöbosättningen till den väl undersökta stenåldersboplatsen Ajvide. Kanske var Karlsö en sommarkoloni till Ajvide? Stora Förvar har sannolikt aldrig varit en bostad, dessa låg nog på planmarken i närheten, men grottan tycks ha fungerat som verkstad och dagligstuga för olika sysslor.

När stenåldern övergick i bronsålder hade ön, påverkad av tilltagande bete, blivit öppen alvarmark. Detta klargör kvartärgeologen Jemt-Anna Eriksson, som utifrån pollenanalyser av borrhärnor ur öns myr kan visa hur den ursprungligen skogklädda ön vid stenålderns övergång i bronsålder hyser en betesgynnad, ljuskrävande markväxtlighet. På Stora Karlsö restes två större och två mindre rösen. Det södra av de två större, Lauphargi, har en välbevarad meterhög kallmurad kantkedja. Det andra av de två stora bronsåldersrösen, Röjsu, har haft en motsvarande mur som förstörts i sen tid. Avsikten med rösenas placering torde ha varit att de skulle vara synliga vida omkring som revirmarkeringar, och kan knappast ha rests på en skogklädd ö.

Järnåldern på ön är rikt representerad av fornlämningar. Dessa undersöktes av Fredrik Nordin 1889. Här finns ett 70-tal grav-rösen i strandnära läge men vi vet ännu inte var de människor bodde som ligger i dessa gravar. Gravarna är ibland hållkistor, ibland enbart rösen, ibland brandgravar, ibland skelettgravar. Särskilt den äldre järnåldern är rikt företrädd. Från folk-vandringstid finns ett rikt fyndmaterial från Elisabet Almgrens utgrävningar på 1970-talet, men materialet är mycket knapp-händigt beskrivet. Indikationer finns på att ön var frihamn och handelsplats för resande.

Arkeologen Hanna Rydh besökte ön 1928-29 och undersökte den solfjäderformade raden av svackor på Norderslätt. Hon tolkade dem som båtgravar lika de rika båtgravfynden i Uppland. En annan tolkning är att de snarare varit båtlaningar, båtbäddar, från vikingatid. Sammanfattningsvis förefaller järnåldern hysa perioder av intensivt utnyttjande, där många frågor väntar på sin lösning.

Rolf hoppade här till bolagstid och fyrtid och överlät till Erik W Ohlsson att efter lunch belysa mellanliggande perioder.

Karlsöarnas alkfågelbestånd hade starkt decimerats under ca 1860-1880 genom sportskytte och i viss mån äggtäkt. År 1862 gjorde delägaren Johan Facht ett fruktlöst försök att freda ett område och upplåta detta för harjakt. Men när Willy Wöhler 1880 kom med sin idé om ett ideellt aktiebolag och gick det bättre. Med Fachts andel som grundplåt köpte man på sju år upp ön. Fåren avhystes och både alkfågeln och växtligheten hämtade sig. Wöhler var en ivrig planteringsvän och omfattande men oftast misslyckade planteringar gjordes. Betesfreden medförde att fältfloran blev allt rikare.

1887 stod fyren färdig och ön fick en bofast befolkning, vilken som mest bestod av fyra familjer. Självhushållning var delvis fortfarande en förutsättning. Exempel var höbärgning för de egna korna, fiske och grönsaksodling i Fyrträdgården. Barnen på fyrplatsen sattes i skola iland och fick bara komma hem på skolloven. Fyrplatsen hyste fast befolkning i 102 år.

År 1925 fick ön en reguljär båtförbindelse och då startade också guideverksamheten. Vi hade en blommande fågelö ut visa upp med prunkande orkidéängar. En mottagningsapparat växte fram med servering, logiutrymmen, museum och rundvand-ringar. Men växtlighetens utveckling gick under 1960-, 70- och 80-talet mot ett alltmer igenväxande tillstånd. Ön började täckas med tilltagande enesnår och de blommande alvarytorna präglades alltmer av ett fåtal högvuxna växtarter. Efter en gigantisk röjningsinsats av länsstyrelsen under de senaste åren, till stor del finansierad med EU-medel, återskapas alvarmarkerna med hjälp av det 1995 återinförda fårbetet.

De utförda röjningarna hade som mål att återskapa öns alvar-karaktär. Vissa fornlämningar som ligger inom röjda områden syns nu bättre i landskapet. Ett bra exempel är stenbrotten i Suderhamn. Men det finns andra fornminnen och kulturspår som växer igen. Dit hör kända och namngivna klintar, grottor och raukar som behöver göras synliga såsom Spangände och Fanterna. Järnvägsbanken i Hien är ett annat igenvuxet kulturspår från fyrepoken. Kyrkogården i Älmar, omnämnd på karta 1703 och 1725 och undersökt av Hanna Rydh 1929, har sedan 1970-talet genom igenväxning blivit så gott som osynlig. En

generellt mycket blygsam punktvis röjningsinsats för objekt som dessa skulle ge stor kulturhistorisk utdelning.

Trots att ön kan förefalla överblickbar och vara väl genomsökt finns även nya kulturspår att upptäcka. År 1971 lade Rolf märke till en stensträng som löper från Suderhamns-bryggan i linje upp mot Älmar-källan. År 2003 upptäckte han en drygt 100 m lång stensträng som löper på den plana gräsmarken nedanför Austerberget. Med början nedanför grottan Jungfruhålet, mot vilken en vinkelrätt förgrening syftar, löper stensträngen i riktning mot Utfall.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Stora Karlsö under alla tider och av olika anledningar lockat människor till sig. Några perioder förefaller ha varit särskilt nyttjade såsom yngre stenålder, järnålder, medeltida stembrytning, fiskelägestid, fyrtid och turisttid.

Det finns få om ens någon plats som bättre än Stora Karlsö kan visa så tydliga spår av alla gotländska tidsåldrar, från äldsta säl-jägerstenålder till nutid. Detta är en stor potential i de attraktioner som ön kan visa. Vissa fornminnen ligger innanför fågel-skydd fram till 15 aug, andra utanför. Genom guide turer in-riktade på kulturmiljön kan denna, icke minst när fågelbergen blir allt tommare i juli och växtlighetens fräschör avtar, bli en del av Karlsö, med sin historia och Gotlands, att lyfta fram, visa upp och informera om.

Katarina Amér, som många känner som guide och vaktare på Stora Karlsö, berättade om "*Människor på en ö*" utifrån ett "guideperspektiv" och framhöll hur viktigt det är att vi rätt kan förmedla de kunskaper vi har. Fornlämningarna är trogna, man vet var man har dem. De flyttar inte sin väg som alkfågeln och blommor inte över som orkidéerna. De finns där året om. Det gäller bara att göra dem synliga både i landskapet – och i vattnet – och i den information vi förmedlar till våra besökare. Information kan vi ge genom välutbildade guider, småskrifter, utställningar och digital information på CD/DVD eller via Internet etc.

Det viktigaste blir ändå hur vi berättar, hur väl vi lyckas fånga åhörarens intresse. Men berättelsen måste vara korrekt och den måste vara intressant. Guider är viktiga, de står för en levande närvaro som besökaren kan interagera med "live". En skicklig guide anpassar sig efter säsong och grupp men måste få ett bra och korrekt faktaunderlag till stöd. Guideturen är att betrakta som ett slags smörgåsbord att välja från. Allt hinner man inte berätta om utan man måste prioritera. Det kan behövas ett prioriteringsunderlag. Levande guider har ytterligare en fördel. När besökarna samlas för återresa i Norderhamn finns guiderna där och kan svara på senkomna frågor, en naturlig återkoppling som vi bör behålla.

Forskning som ger en helhetsbild av kulturhistorien, visar på en utveckling över tiden, är viktig och gör att berättandet kan bli mindre objektbundet och mer få formen av en intressant och spännande historia. Forskning som sätter in Karlsö i ett större sammanhang i Östersjöområdet är önskvärt. Ö-arkeologi är något mycket speciellt. Det gäller att ta tillvara alla forsknings-initiativ som kommer upp och förvalta dem. Det finns frågetecken beträffande forskningsmöjligheterna. En är

naturligtvis ekonomin. En annan fråga gäller hur forskarvänlig ön är. Finns det samprojekt som skulle vi kunna delta i? Katarina skulle gärna se en Karlsödag, ett seminarium varje år som tog upp aktuell forskning.

Fornminnesinventeringen på Stora Karlsö lider av ganska stora brister. Katrina gav en förklaring till detta förhållande. På 1930-talet var Gotland det första område som inventerades. När det var dags för revidering på slutet av 1970-talet var Gotland åter först ut. Under tiden hade man upptäckt nya fornminnestyper och synen på vad som skulle tas upp i registret hade förändrats. Inventerarna hade olika bra underlagsmaterial och olika god lokalkännedom. Ytterst sällan fanns det tid att prata med folk som kände till sitt områdes fornlämningar. På Stora Karlsö gjordes inventeringen en dag mitt i växtsäsongen! på en varken betad eller röjd ö. Nu pågår en nyinventering av fornlämningar i skogsmark och det är länsstyrelsen som är ansvarig. Fornminnesregistret finns nu i digitaliserad form och skall hela tiden fyllas på. Men vare sig fornlämningen är registrerad - och har ett formellt skydd - eller ej så är det viktiga att vi känner till och kan berätta om fornlämningarna – det utgör deras bästa skydd.

Katarina förordade en satsning på barn och ungdom upp till 18 år. Hon berättade hur hon själv som 5-åring mötte Stora Karlsö och de förmenta rövorna i Stora Förvar och fick ett karlsöminne för livet. En fascinerande plats man besökt som barn kan bli ett smultronställe man gärna vill återvända till. Hon ville också att Norderhamn skulle göras bättre tillgängligt för funktionshindrade. Skolverksamheten skulle kunna utvecklas med lärarhandledningar, kanske på Internet. Guiderna måste ha kompetens att svara på frågor om öns ”häftiga” kulturlandskap. Vi kan också ta fictionen till hjälp i presentationen av Karlsö kulturhistoria. Och så det allra viktigaste: Berättelsen måste entusiasmera besökaren.

Kerstin Cassel, gav oss ”Reflektioner kring arbetet med det kulturhistoriska handlingsprogrammet”. Hon pekade på tre viktiga saker. Den första var samordning. Det görs forskarinsatser med karlsöanknytning på många håll men man vet inte om varandra, beroende på dålig rapportering eller kontakt, men också för att forskningen fungerar så. Man vill hålla på sitt. Men Stora Karlsö är ett litet rum där ett nätverk av forskare skulle kunna bidra till att man får en överblick. Arkeologer framhåller att de har långtidsperspektiv – men håller sig sedan strikt inom den tidsperiod man valt att studera. Stora Karlsö med sina fornlämningar lämpar sig utmärkt för just studier utifrån ett långt tidsperspektiv. Dessutom – öns kulturhistoria är en viktig angelägenhet för Skandinavien och för vår syn på forntiden.

Stora Karlsö är mest känt för sin natur medan kunskapen om öns kulturvården mest handlar om fynden i Stora Förvar. Det mäktiga kulturlagret var fantastiskt men delades in i parceller som grävdes ut i artificiella lager. Försök har gjorts att bringa reda i den naturliga lagerföljden (bl.a. av Knape & Ericson) och kanske kommer man inte så mycket längre på den vägen. Kanske ska man istället satsa på studier av materialet från Stora Förvar ur ett nytt perspektiv. En sak som kommit fram och som inte är lika känd är att de mesolitiska lagren i grottans botten är minst lika tjocka som de neolitiska, gropkeramiska, lagren. En viktig uppgift vore dock att ta tillvara fynden från

tiden efter stenåldern. Forskningen borde ägnas ett långtidsperspektiv och involvera många forskare och då arbeta med tematiska frågor som fårbete, fiske och hur man behandlat sina döda.

Kerstin presenterade några favoriter när det gäller framtida projekt. En återkommande fråga är graden av bofasthet i forntiden. Olika forskare har olika teorier och förslag. Men boplatser är svåra att få syn på. Det behövs ofta stora ytväckningar. På Karlsö saknas stengrunder som i övrigt finns på Gotland och man kan fråga sig varför det är så. Vi måste räkna med att forntidens människor var kapabla att leva på platser som vi i dag tycker är svåra. Stora Karlsö framstår i mycket som män-nens ö, fiskarens och jägarnas ö. Men vilka var det som bodde där? Fanns där kvinnor och barn? Hur såg deras vardag ut? Vi vet hur fyrfamiljerna levde i nutid och med detta som jämförelse skulle man kunna lyfta fram också forntidens familjer, särskilt kvinnorna och barnen, och det liv de kan ha levat på ön.

Stora Karlsös järnåldersgravar, ett 60-tal, undersöktes samtliga under en sommar i slutet av 1800-talet av en enda arkeolog. Resultatet blev mindre bra. Fynden har inte heller tagits tillvara på ett bra sätt och det har visat sig omöjligt att hänföra tillvaratagna skelettdelar till rätt grav. Inför ett osteologiskt uppsatsarbete lät man ¹⁴C-datera lårben av tre individer. Resultatet blev ”fel dateringar” till medeltid in mot sen tid. Det stämmer inte med en traditionell uppfattning att i hedniska gravar ligger inte någon kristen begravd. Det är uppenbart att så är fallet och detta är en fråga som kan intressera historiker och etnologer. Det intressanta finns att hämta i de daterade gravarna som visar att det på Karlsö finns ett stort antal gravar från äldre järn-ålder/folkvandringstid medan gravar från denna period minskar på Gotland. Varför är det så? Ett problem är att de daterade gravfynden inte finns tillgängliga på ett tillförlitligt sätt för nya studier. Så har vi förhållandet gravar/boplatser. Har ön vissa perioder varit en dödens ö där man inte bött utan bara begravt sina döda? Kan det ha varit så redan i mesolitikum när vi hittar människoben med snittspår i Stora Förvar? Andra perioder har man bött där och då hittar vi inga gravar.

Norderhamn är ett spännande område. Här har det varit stor aktivitet av olika slag som lämnat spår och det finns massor kvar att göra. En fråga som hittills inte fått något svar är vad de långsmala klapperstenshögar som vi brukar kalla ”båtlänningar” är för något. De finns både i Norderhamn och i Suderhamn. Hanna Rydh ville se likhet med båtlänningarna i Vendel i Uppland. I en totalundersökt svacka mellan två högar hittade hon skelettrester efter två personer, djurben och metallföremål men i synnerligen omrört läge. Fynden är inte ¹⁴C-daterade. Kanske dags att göra en ny undersökning? Här finns också, norr om ”båtlänningarna” ett antal grunda gropar som man funderat mycket kring. De har föreslagits vara grophus eller bara störningar. Kan det vara s.k. lerbottnar – lertäckta större och mindre grunda gropar med ett lerskikt i botten.

Kerstin förordar en mindre objektfixerad framställning av kulturen på ön. Istället ska vi vara mer berättande och koppla samman fornlämningarna från de olika perioderna så att man förstår det kulturhistoriska sammanhanget. Kulturhistorien bör

presenteras genom tematiska berättelser, om exempelvis det långvariga färbetet, fisket, stenbrytningen.

Vill man förena forskning och kunskapsförmedling är en publik utgrävning en bra väg. Det finns indicier på att Norderhamn haft en hamn under äldre järnåldern och det är i så fall sällsynt i Skandinavien. Tidigare känner man bara till en enda. Hamnar är fantastiska undersökningsobjekt. Och publika grävningar skapar ett enormt intresse.

FRÅGESTUND

Det är tydligt att det finns ett stort forskningsbehov.

Stora Karlsö framställs oftast som männens ö – kvinnor och barn syns sällan. Men kvinnorna utförde säkert samma arbete men det är männen som automatiskt syns utåt. Kvinnor och barn finns i det arkeologiska materialet. Kvinnans närvaro var säkerligen beroende på den aktivitet som förekom på ön. Fiske och säljakt var karlagöra. Men bodde man längre eller kortare tid på ön var troligen kvinnor och barn med.

Är bronsåldersröset Lauphargis utseende i dag ett resultat av arkeologisk "förstöring" eller är det ett ursprungligt utseende? Om röset är ofullbordat är det ett intressant utvecklingsstadium. Rösen är inte alltid jämna och vackra – men för den skull inte plundrade eller förstörda. Man kan jämföra med ringrösen. Rösena kan vara ett resultat av lån användningstid snarare än en massiv arbetsinsats under kort tid. Lauphargi skulle kunna representera en tidig period.

Allt material från Nordins grävningar går inte att återfinna. Dessutom är det som finns mycket tillrört. Hanna Sundeen har skrivit en C/D uppsats i osteologi som behandlar skelettmaterialet från järnåldersgravarna. En ¹⁴C-datering av tre ben gav ingen enda datering till järnålder utan mycket senare dateringar.

Materialet från Almgrens grävningar på 1970-talet har kommit tillrätta.

Jan Storå, osteolog från Stockholms universitet, gav liv åt de döda benen från Stora Förvar. 4½ m kulturlager gav ca 4 ton ben och det räcker länge för en osteolog. "*Skelettfynd från Stora Karlsö – om millennier i osteologins ljus*" ger fantastiska möjligheter till långtidsperspektiv. Som osteolog ställer han sig ödmjuk inför fynden från Stora Förvar. Men utgrävandet i artificiella lager på 3 dm ställer till trassel vid fastställandet av kronologin, som bygger på de osteologiska analyserna. Jan har inte själv studerat benen från Karlsö, men väl dem från stenåldersboplatsen Ajvide i Eksta socken. Han har stått på "stenåldersstranden" på Gotland och blickat ut mot Karlsöarna och funderat över sambandet mellan stenåldersboplatsen och öarna. I sin presentation ställde han samman data från tidigare undersökningar bl.a. av Christian Lindqvist och Per Ericson. Jan visade med hjälp av diagram hur mycket information en osteolog kan få ut av dessa torra benbitar om både naturen, faunahistorien och kulturen.

Adolf Pira skrev om djuren ur ett faunahistoriskt perspektiv. Han skrev om sälarna; gräsäl, vikare och grönländssäl, och

också om tamboskapen; svin, nötkreatur, får och getter. Genom måttserier på skelettdelar kan vi få en osteologisk bild av hur stora djuren var och genom åldersbedömning hur gamla de blev innan de dog eller slaktades. Lika viktiga att lyfta fram är de exotiska fynden, tillfälliga fynd av för området alldeles unika arter som späckhuggare, garfågel, havssula och tonfisk men också grönländssäl. De berättar om naturen. När det gäller människan blir det mer arkeologiskt och handlar om kulturen. Viktigt här är jakten, dieten, gravritualen och (motvilligt) kannibalismen, eftersom det är osteologer som är ansvariga för den uppfattningen. Söker man på nätet på Google efter Karlsö osteologi så hamnar man nästan genast på Stenristarna och fem lokaler med kannibalism. Inte riktigt den bild man som osteolog skulle vilja ge. Det är en viss obalans i intresset eftersom det finns få människoben men drivor av djurben som väntar på samma uppmärksamhet.

Jan visade ett diagram med ¹⁴C-daterade ben från grottans G-parcell. Diagrammet visar ett uppehåll i aktivitet mellan ca 7400 och 5200 BP, den äldsta stenåldern. Diagrammet visade också undersökningar som resulterat i indelning av materialet i horisonter. Ericson & Knape delar in stratigrafen i tre delar; en undre keramikfri fas, en gropkeramisk period och överst en föremålsfattig fas från bronsålder och framåt. Lindqvist identifierar fyra faser som bygger på identifiering av djurarter. Längst ner hittar man gräsäl och vikare i fas 1 (lager G11 – G9). Mellan G 9 och G 8 händer något i stratigrafen, det är ingen aktivitet. Fas 2 (G 8 och G7) motsvaras av tidigneolitikum och här dyker fynd av de första tamdjuren upp; ko, gris, får, get och hunddjur. Men sälbenen dominerar. Den här första introduktionen av tamdjur nådde ända ut till Stora Karlsö och det kanske säger något om hur viktig ön var. Den tredje fasen sammanfaller med gropkeramiken. Nu kommer grönländssälerna in men också mycket svin. Den fjärde fasen är osteologiskt svår att datera men sträcker sig från bronsåldern sammanfaller med alla rösegravarna från järnåldern

När det gäller förmedling av dessa kunskaper ansåg Jan att det finns material för minst fyra olika guidningar.

Från början låg Gotland och Karlsöarna i en sötvattensjö. När de första människorna kom var vattnet bara lite bräckt. Varifrån kom de? De kom nog västerifrån. Men varför sökte de sig till ön? Kanske var en sälkoloni först på plats och människorna sökte sig hit ut och skapade sig ett helt unikt levnadsmönster. Detta var de första säljägarna. De daterade människobenen visar stor samtidighet, endast en datering avviker och tyder på att det kan finnas två horisonter. De första nio individerna representeras av ett spädbarn, två barn 10-14 år, en yngling 14-21 år, tre unga vuxna 18-23/29 år och två äldre personer en man och en kvinna. Gravritualen, hur man hanterat de döda, är annorlunda än på fasta Gotland. Benen ligger spridda i kultur-lagret och man har gjort något med de döda. Sedan blir vattnet salt, nya arter vandrar in och ger nya möjligheter till jakt men havet stiger, nästan upp till grottan. Det är här vi finner avsaknaden av aktivitet i kulturlagret. Betyder det att man övergav ön? Knappast troligt. Flyttade man inom ön? Ser man på stratigrafen kan man konstatera att harpuner och fiskekrokar återfinns i mitten av stratigrafen och det sammanfaller med förekomsten av grönländssäl och vikare.

Jan visade ett diagram över måttserier på käkar av gråsäl framtaget av Per Ericson. När vi ska förmedla detta kan vi inte prata om storlek på käkar utan måste omsätta det i storlek på - i detta fall - sälkutar. Vad har man använt dem till? Det finns varken mycket kött eller mycket tran på dessa djur. Bar man bara upp de små sälarna till grottan? När det gäller mesolitikum kan det ha funnits en boplats på stranden som täckts av senare tiders sediment. Den kanske man kan hitta om man gräver tillräckligt djupt. Man har jagat sälarna när de är av en viss storlek, d.v.s. under en kort säsong.

Fåglarna är viktiga för upplevelsen av dagens ö men tittar man på analysen av fågelbenen ser man att sillgrissla, tordmule och tobisgrissla saknas när Östersjön var en sötvattensjö. Det var inte fåglarnas ö som mesolitikerna bodde på. Ön utan myllran-de fågelberg blir svår att förmedla - men osteologiskt såg det faktiskt ut så.

Jämfört med Ajvideboplatsen känns det lite instängt att man på Stora Karlsö bara skulle ha utnyttjat grottan. Det finns säkert mer. Risken är kanske att vi tolkar Karlsö bara utifrån Stora Förvar. Det finns säkert en bredare bild att fånga.

När det gäller förmedling vore det bra om forskare och goda förmedlare kunde mötas. Då skulle man säkert kunna ta fram intressanta småskrifter. När man redan är på Karlsö är man övertygad om att det här är fint men det gäller att locka nya besökare.

Ajvideparadoxen är att det ser annorlunda ut på "fastlandet" under den gropkeramiska tiden. Jan ansåg att man borde knyta ihop forskare och göra forskningsjämförelser och sätta in Karlsö i ett större sammanhang. Det finns redan data som borde räcka eller som kan dras ut ur det gamla materialet. Men han ansåg också att vore det roligt att göra nya utgrävningar. Men inte att man genast skulle gräva en ny grotta. Det finns tre ton ben kvar att studera. Men om det grävs på nytt ville han ha benen. Och ett nytt material, litet till omfånget, kan vara en nyckel till det gamla.

Torun Zachrisson är järnåldersarkeologen som ganska nyligen upptäckt Karlsö som spännande forskningsobjekt. "*Hägringen och fornborgen – järnålderns materiella kultur på Stora Karlsö*" var titeln på hennes föredrag. Hon menade att ön på avstånd upplevs som en hägring. Karlsöarna uppvisar en oåtkomlighet som man som arkeolog vill närma sig. Både Linné och Hanna Rydh såg ön som en borgklippa och det är så den framträder. Det arkeologiska fyndmaterialet liknar också det från fornborgar från folkvandringstid i Östergötland och Bohuslän.

Torun gav en kort inblick i öns järnålderslandskap. Redan under bronsåldern kan man se en viss tudelning som går igen i rö-senas placering och under järnåldern grupperar sig fornlämningarna kring de två hamnarna, Norderhamn och Suderhamn. Så finns det något alldeles unikt, nämligen grottan Stora Förvar.

Karlsöarna är något mycket mer än bara öarna mellan Öland och Gotland och måste ses i ett nordiskt perspektiv. Vi förutsätter som arkeologer att Stora Karlsö skall uppträda och likna Öland och Gotland. Men det intressanta med den materiella järnålderskulturen på Karlsö är att den sticker av och det

säger oss att detta är en plats som vill vara annorlunda. Man märker det redan tidigt i järnåldern genom de rektangulära stensättningarna från förromersk järnålder. Den ena är en vapengrav, som inte liknar de samtida gotländska, utan mer dem på Öland eller i Öster- och Västergötland. Det finns en skillnad som liksom accentueras under järnåldern. Yngre romersk järnålder och folkvandringstid är framträdande och där skiljer sig Stora Karlsö från Öland och Gotland där antalet gravar under motsvarande period går ner. Varför har människor velat lägga gravar som markerar hävd av platsen, göra synliga gravminnesmärken, under den här perioden? På Öland och Gotland bygger man stengrundshus. Det gör man inte på Karlsö. Varför finns det inga stengrunder på Karlsö? Istället har man velat markera hävden med gravrösen. Orsaken kan man fundera över.

Torun visade Faith-Ells teckning av fornlämningarna i Norderhamn. Den visar järnåldersrösen och raden av "båt lämningar". Hanna Rydh säger att de är från vikingatid och det finns både vikingatida och medeltida fynd i materialet. Men vad liknar platsen? Jo, några av de norska ringformade tunen. Är det båtlämningar eller rester av bätthus? Man skulle behöva gå in i dokumentationen igen. I Norge har ringtunen daterats som strandlinjemetoden. Men på Karlsö ligger de lite för högt upp för att vara vikingatida. Kan det vara så att de hänger ihop med de yngre romartida/folkvandringstida gravarna eller är det oliktida fenomen? Det skulle kunna vara lämningar från en äldre tid än vikingatid. Men från den här perioden finns spår av ett kultur-lager som ligger ovanför båtlämningarna och gravarna på Norderslätt. Den Almgrenska grävningen på 1970-talet gav viktiga fynd från detta område och det som är intressant är ett folkvandringstida betalningsguld, en romersk silverdenar, bronsmältor, skörbränd sten, kanske 25 kartonger med ben och att kulturlagret var 20 cm tjockt. Fynden ansågs förkomna men har nu kommit tillrätta, inklusive grävdagböcker och fosfatkartor. Man förstår att det här kulturlagret är samtida med gravarna och innehåller rester av hus men inte stengrundshus som på Öland och Gotland utan husgrundsterasser. Man har bara grävt ut en men det finns fler. Och fyndmaterialet liknar det man skulle förvänta sig att hitta i en samtida fornborg på Vikbo-landet eller i Bohuslän. Detta är mycket intressant och något man verkligen skulle vilja gå vidare med.

Slutet av äldre järnåldern är mycket intressant. Det som händer på fastlandet och över hela Norden är en landskapsomvandling. Gårdarna flyttar ihop och ändrar läge. Det är inte en ödeläggelse som man tidigare trodde. Men det har förmodligen också hänt något med äganderätten. Man anlägger gravar som en synlig markering av äganderätten. På Stora Karlsö verkar gravarna försvinna under yngre järnålder. Den yngre järnåldern som är mycket manifest syns inte men den finns där och det vet vi tack vare Stora Förvar, både genom fynd inne i grottan och genom Almgrens undersökningar av lagren utanför grottan. Intressanta fynd är ett par vridkvarnar, handkvarnar att mala säd på. Sådana börjar uppträda under sen romersk järnålder på speciella platser. Uppåkra, Vå, Helgö, på heliga platser och centralorts-platser där det funnits mäktiga familjer som haft kontroll över kult och kosmos. På Öland och Gotland finns inga vridkvarnar i järnåldershusen och inte heller på de stora boplatserna på lerslätterna i Mellansverige. Men man hittar dem på mycket speciella, högt belägna platser och även i fornborgar. Inne i grottan Stora Förvar fanns det två stycken och den ena är av smålandsgranit. Den måste ha

fraktats till Stora Karlsö. Vi kan tänka oss precis som i grottekvarnen i den Nordiska mytologin där det var två trälkvinnor som använde kvarnen att det var ofria personer som malt säd till bröd. Bröd var en viktig beståndsdel i ritualer under järnåldern.

Man fann också gjutformar till kvinnosmycken; till ryggknappspännen av yngre typ och dosformiga spännen som båda är gotländska smycken. Gjutformen till ett dosformigt spänne är den enda som hittats på Gotland. Det som gör det hela än mer märkligt är fyndet av gjutformen till ovalspännen av en tidig typ kallad P25 som man suttit och gjutit vid ingången till grottan. Detta är smycken av en typ som bara används av kvinnorna på svenska fastlandet, i Danmark och Norge. Av P25 finns fynd från Alsike i Uppland, Aggersborg på Jylland och i Norge – och en gjutform hittar man på Karlsö.

Karlsö tycks vara ön som vill vara annorlunda och avvika från det gängse mönstret på Öland och Gotland. Landskapet är annorlunda och den materiella kulturen sticker av. Vi måste se på ön ur ett nordiskt perspektiv. De många gravarna från romersk tid/folkvandringstid liknar spåren efter exploateringen av naturresurser över hela Norden. I Norge tar man sig upp i på högfjället för att utnyttja betet och bygger synliga gravar och ända ut på Utsira på västkusten finns spår av utskärsfiske. Och detta sker under samma period som man bygger gravar på Stora Karlsö och troligen har man utnyttjat naturresurserna på ön.

Man kan också med hjälp av ortnamnen fundera lite över dualiteten under järnålder. Karlsöarna nämns först i Karlskrönikan ca 1450 och Sæve har gjort uppteckning om att de kallas Storkarl och Låilkarl. Det är ett slags noanamn som sjöfarare ofta ger till öar som på något vis har varit laddade och därför ska behandlas vänligt. En ö med en grotta med sådana enormt tjocka kulturlager är en mycket speciell plats och med Bengt Berg kan man se den som något som stiger upp ur och sjunker i havet. Karlsö kan ha varit en metafor för hela ursprungsmyten om Gotland, en ö som på avstånd ser ut som något som stiger och sjunker och som man därför binder med ringar eller med eld. I grottan finns tjocka ask- och sotlager. Linné associerar också till Torsburgen och Hoburgen, höga uppskjutande klippor som rest sig upp ur vatten. Grottan skulle kunna ses som en symbolisk öppning till hela ön.

I nordisk mytologi symboliserar vridkvarnarna ett kosmiskt centrum. Man kan tänka sig att Stora Karlsö har haft en viktig roll i en sådan ursprungsmyt och där grottan kan ha varit en plats dit man sökt sig. Det skulle kunna förklara varför man släpat ut brons och saker att gjuta. Förmodligen har smederna varit ofria personer som måste förses med råvaror. Det verkar obekvämt att ha det så ordnat. Mer begripligt blir det om ön och grottan anses ha en kraft att ladda föremålen med.

En annan tolkning av namnet Karlsö är ”de fria karlarnas ö” (enligt Lars Hellberg). Denna typ av namn hör till yngre järnålderns centralortsmiljöer, som rinkebyar, krigarnas by, de fria männens by, smedernas by. Det kan ses som en paradox att de fria karlarnas ö har spår av ofria män. Man kan fundera över Karlsö i termer av centralortsmiljö. Vilka var det som hade kontrollen över ön? Spåren av kvinnorna ser vi i fyndmaterialet; de använde vridkvarnarna, smyckena var deras och sländtrissorna.

Järnåldern på Karlsö är viktig, det finns fynd i magasinen att studera. Det är också viktigt att se Karlsö ur ett nordiskt perspektiv.

Katarina Amér berättade om Högskolans på Gotland projekt ”*Människors verksamhet genom tiderna på Stora Karlsö*” på uppdrag av Inger Österholm, som tyvärr inte själv kunde delta. Projektet ingår som en del i Ajvideprojektet. År 1996 inleddes arbetet med en första del som bestod av en forskningssammanställning. Del 2 blev framtagandet av en kulturhistorisk utställning i museet på Stora Karlsö. Del 3 utgjordes av en mindre kulturhistorisk skrift framtagen av Inger Österholm och viss guideutbildning och del 4 presenteras i dag.

2001 påbörjades en kartering, inmätning och insamling av data för en presentation i digitaliserad form. Målgrupper skulle vara barn, funktionshindrade, övernattande gäster t ex. men också användbart i marknadsföring på nätet. Medel har beviljats från Palmska fonden och KK-stiftelsen. Stora Karlsö blev också ett modellområde och en delstudie i ett projekt som kallas *Humaekologi på Stora Karlsö* och där även turistutbildningen är en del.

Susanne Westergaard visade prov på vad delprojekt 4 hittills framställt i form av visuell presentation av ön. Genom digital teknik kan man presentera växter, fåglar och kulturhistoriska föremål på ett sätt som leder till interaktivitet. Ett datorprogram används som gör det möjligt att på datorskärmen vrida och vända på objekten. Via datorn skulle man få möjlighet att se ön under alla årstider. Vi fick se exempel på en virtuell vandring på ön där man förutsattes vara interaktiv och själv gå runt i filmen. Detta gav en möjlighet att också komma till delar av ön man inte normalt kan besöka. Andra exempel på projektarbetet var animationer där man ville visa hur det skulle ha kunnat gå till på Karlsö i forntiden. Här hade man tagit fram en färd från Ajvide ut till Stora Karlsö, ett vikingatida fiskeläge, arbetet i en smedja och marmorbrottet i Suderhamn.

FRÅGESTUND

Man har inte funnit spår av odling på ön – fyrträdgården är den enda lämpliga större yta. Den säd som kunde ha malts i vridkvarnarna har troligen förts ut till ön, liksom råvaran till bronsgjutningen. Elisabeth Almgren nämner om benmaterialet från sin grävning att där fanns skänkar. Det skulle kunna tyda på matanfall och att också kött i styckad form skeppats ut.

Vridkvarnarna kunde också användas att mala chamotte i – magringsmedel för keramikleran.

Att Karlsö är en ö i periferin är ett nytt synsätt. Ännu på 1850-talet låg Karlsöarna mitt i farleden mellan Gotland och fastlandet. Karlsö var en terminal där man väntade in bra vind. Ledungsflottan fick vänta i 14 dagar och fick man under den tiden inte seglingsvind vände man tillbaka till Gotland. Ro över kunde man inte. Karlsö var en mycket viktig punkt i farleden.

Gjuteriverksambeten verkar inte ha varit något man sysslade med som tidsfördriv medan man väntade på vind. Allt tyder på en specialiserad verksamhet, kanske som t.ex. i Uppåkra, Helgö och Birka.

Ön må vara liten men man kan se hela dess kulturhistoria avteckna sig i landskapet. Det är viktigt att studera järnåldern mer ingående. Ur osteologisk synvinkel räcker inte benmaterialet från de yngre lagren i Stora Förvar, de återfunna kartongerna med ben från den Almgrenska grävningen är därför viktiga.

En förbryllande omständighet är att markeringen av äganderätten till området genom rösegravar upphör under yngre järnåldern. Men kanske finns det flatmarksgravar (utan synliga markeringar ovan jord) direkt under strandklappern. I så fall har vi här en likhet med andra samtida hamnplatser.

En annan intrikat fråga är om Karlsö kan ha varit en kultplats men vi har för lite kunskap för att kunna säga något i den frågan.

Har Jungfrubålet eller någon annan grotta lika djupa kultur lager? Har det gjorts någon undersökning? Det har gjorts en sondundersökning av Jungfrubålet och bedömningen var att jorden inte innehöll några fornynd och att grottans botten var synnerligen ojämn.

Användningen av karlsömarmor – är det också ett ämne för forskning? Man har antagit att den rosa stenen som är vanlig i gotländska kyrkor är karlsömarmor och ofta är det nog så. Men man har gjort felbedömningar också. Dopfunten i Visby domkyrka har sagts var gjord av karlsömarmor men den består av en leverfärgad kalksten som förekommer bl.a. på Öland. Man skulle möjligen kunna skilja ut karlsömarmor genom att studera fossil-sammansättningen. Sundrekalkstenen som också är rosa är betydligt yngre och bör ha andra arter av fossil. Den håller inte utomhus utan vittrar sönder på 10 år.

Erik W Ohlsson fyllde med "Från forntid till nutid" i de luckor i kronologin som Rolf Jacobson lämnat, alltså medeltiden och den nyare tiden fram till Karlsöklubbens bildande 1880. Erik berättade först om ägoförhållandena. Ön har så vitt vi vet alltid hört till Eksta socken och förmodligen också givit namn åt socknen. (Tillägg av Rolf Jacobson: Dess gamla namn är Ojståde, d.v.s. stället innanför ojar, öarna. Namnet har sedan förändrats: Ojståde – Aiståde – Aikståde – Eksta. Eksta är f.ö. inte någon påfallande ek-rik socken.) Vi vet inte vem som ägde öarna på medeltiden, om de ingick i något slags utmark, någon sockenallmänning. Det första skriftliga belägget för ägandeförhållandena har vi i arkivalierna från 1609. Där redovisar man bland "Holmer som her ligger under landiut och kungl: Maytz: tillkommer" också fågelholmarna (Follehollemana). Med dem avser man sannolikt Karlsöarna. Nästan alla öar och holmar längs gotländska kusten tillhörde under danska tiden danska kronan. Det var danska staten som ägde ön och hyrde ut den till bönderna på Gotland och efter att Gotland 1645 övergår i svensk ägo fortsätter staten på samma sätt. 1653 upprättas en jordebok i vilken vi kan utläsa vilka hälften av arrendatorerna var. På den näst äldsta kartan

över Stora Karlsö, Finemans karta från 1725 betecknas ön som Kronoholman. Men bara några år senare sålde staten öarna och köpare var inspektör Hansten. Två år senare 1733-34 står borgmästare Hans Lothigius som ägare. När Linné 1741 besöker ön har han med sig den dåvarande ägaren härads-hövding Laurin som guide. Hur de här herremännen förvaltade ön vet vi inte, om de fortsatte med bondearrenden eller själva hade djurbete där. Vi vet att ön på den här tiden inte var skiftad men uppdelad i 64 beteslotter som var utarrenderade till bönderna i Eksta och socknarna däromkring. I början av 1800-talet köpte prosten Gustaf Kolmodin hela Lilla och halva Stora Karlsö och höll 150 får på Storön. Kolmodin var en mycket märklig man, minst lika intresserad av det jordliga som det andliga. Han drev prästgården i Eksta men köpte också in nio andra prästgårdar som han skötte med en härskara av drängar och pigor. Kolmodin hade omfattande jordbruksidéer och tänkte bl. a. utnyttja jord från kulturlagren från grottorna på öarna som jordförbättring. Han lät för det ändamålet bygga en stor pråm som han döpte till Bonaparte men som av bönderna kallades Konsistoriet = domkapitlet. Som tur var blev den idén inte verklighet. Det blev bara ett par lass från Lilla Karlsö. Kolmodins mågar ärver delen i Stora Karlsö och så småningom övergår äganderätten till kapten Johan Facht som säljer 6/64 av ön 1880 till Willy Wöhler och då är vi framme vid bolagstid. Så småningom kunde Karlsöbolaget köpa hela ön utom en lott i Norderhamn. (Men också Wöhler kastade sina blickar på jorden i Stora Förvar – och det var så han upptäckte de rika kulturlagren i grottan.)

De medeltida stenbrotten i Suderhamn är synnerligen märkliga. De ligger kvar så som de lämnades – ingen senare brytning har skett. Det finns två stora stenbrytningsperioder på Gotland om man bortser från dagens våldsamma exploatering av kalkstenen. Först sker detta under medeltiden när man bygger kyrkor, stenstaden och prästgårdar och bondgårdar i sten. Efter medeltidens slut övergår man till att bygga i trä fram till mitten av 1700-talet när man får en förordning som säger att den bonde som bygger alla sina hus i sten får skattebefrielse i 20 år. Det är då alla de vita gotlandsstenhusen byggs. Då bryter man betydligt mer sten än på medeltiden och man utnyttjar de medeltida brotten med bra och lättbruten sten. Det betyder att man utplånar alla spår av den medeltida tekniken utom på ett par ställen. De finaste medeltida stenbrott vi har kvar är de på Stora Karlsö för här bröt man ingen sten senare. Sten till bygget av fyren 1887 bröt man uppe på Marmorberget och inte nere i Älmar. De tre stenbrott som ligger mellan Älmar och Suderhamnsvägen är en unik medeltida arbetsplats. Den ser ut precis som när gubbarna gick därifrån för 7-800 år sedan.

Hur bröt man då stenen? Det finns tydliga spår av den tidiga stenbrytningsmetoden, flatkilsmetoden. Man knackade ut handflatestora fickor i rader i stenen. I dessa fickor drev man ner kilar av väl torkat ekvirke och sedan hällde man vatten på. Då svällde pluggarna och stenen sprack längs den linje man bestämt. Stenar med flatkilsmärken finns i alla stenbrotten på ön. Tekniken är mycket gammal och samma teknik använde man i det forntida Egypten. När krutet kom på 14-1500-talet övergick man till runda borrhål och sådana finns i det mellersta stenbrottet. Man vet inte riktigt när den här tekniken kom till användning på Karlsö men det finns i arkivet ett brev från 1605 från Christian IV till länsherren Juel i Visby med en beställning

på 50 räämnen till pelare av vit marmorsten från Stora Karlsö. Det är möjligt att spåren av borrhål är från den tiden.

Varför bröt man sten på Stora Karlsö? Den var vackert rosa av sjöiljestyjälkar och hårdare än Hoburgsstenen, som är lös och vittrar ner på ett 10-tal år, och kunde användas utomhus. När man ser rosa sten i kyrkor eller på andra ställen antar man att det är karlsömarmor. Stenen användes till prydnadsdetaljer, t ex varannan sten i en valvbåge. Man ser det fint i norra stigluckan vid domkyrkan och på valvbågarna i koret på S:t Nikolaus. Det är synd att folk inte får se stenbrotten på Karlsö på nära håll. Man åker till Assuan och tittar på stenbrott men på Karlsö går man dem förbi. Det gör man av praktiska skäl för det är hopp-löst att ta sig dit. Erik föreslog att vi skulle rensa upp så att man utan olycksrisk kan ta sig till stenbrotten.

Erik berättade att man från bevarade 1700-talskartor kan se hur fiskeläget i Norderhamn växte fram. Den äldsta kartan över Stora Karlsö är den Burmeisterska från 1703. Det är det första säkra belägget för ett fiskeläge. På kartan finns 5 fiskebodars utsatta. På Finemans karta från 1725 finns 9 bodar och på båda kan man se en vaard, en lysstång. När Säve besökte ön 1848 fanns det 60 bodar men han fick veta att om han kommit 20 år tidigare skulle de ha varit 80. När han kommer tillbaka 1867 finns det bara 20 bodar kvar. 1913 är bodarna bara fem och idag bara två.

Fem fiskebodars 1703 växte alltså till ett 80-tal omkring 1830 när fiskeläget var som störst. Med 3-4 man i varje bod blev det en skara på 300 man. Anledningen till att fisket var så betydande var naturligtvis en befolkningsökning, man behövde husbehovsfisket för sitt uppehälle. Framst fiskade man torsk och strömming, från maj till midsommar med fasta garn och från början av augusti till fram mot jul med drivgarn. Mot slutet av 1800-talet gick jordbruket mot en ny utveckling och gav högre avkastning men tog också mer tid i anspråk. Fisket behövdes inte längre på samma sätt eller man fick inte tid till den verk-samheten. Man köpte sin fisk av yrkesfiskare.

De bättre bodarna på Stora Karlsö flyttades iland, andra blev ved, som de två som höggs upp till hjulångarbränsle den dag hjulångaren på rutten Västervik –Visby fick slut på bränslet utanför Stora Karlsö. Idag finns två fiskebodars kvar, Herrbodi ett bulhus från 1815 och Mosebod, som är ett stenhus. En tredje karlsöbod som flyttades iland finns nu i Koviks fiskerimuseum. *(Av de andra bodarna finns bara spår i marken, spår som borde dokumenteras innan de försvinner helt.)*

Vid Gotland finns tre stora fiskeområden, vid Halls huk, vid Stora Karlsö och revet utanför Hoburgen. Fiskeläget på Karlsö var på 1830-talet ett helt samhälle. Varje bod motsvarade en båtbesättning på 3-4 man. 80 båtar blev 300 man och till Karlsö kom fiskeuppköpare och också krögare. Hur man levde får man en livfull skildring av i Säves skrifter. Mathållningen var enkel. Man fyllde en jättegryta med saltvatten, hällde i en kappe potatis och ett par valar strömming som fick koka tills det var färdigt. Då hälldes alltihop ut på ett stenbord. Man åt, med fällkniven, direkt från bordet med smör och vatten, och om man så hade, en sup. Man måste rätta sig efter hamnlagens och lagbrott kunde straffas med att man fick tillbringa en dag eller natt på hamnstenen ute i havet. Vid allvarlig förseelse kunde straffet bli hamnförbud.

De bästa fiskevattnen kring ön fanns vid Nordargrund, Sudargrund och Rammen utanför Västerberget. Vid nätsättningen hade man fiskemärken till hjälp. Det största, Kurstabben, är ett ca 2 m högt kummel. De tre bronsåldersrösena på öns södra sida utgjorde också sättningsmärken och kallades Svartlaupen, Laupen och Harglaupen (=Lauphargi).

Fåren har funnits länge på ön, troligen sedan bronsåldern. Det finns belägg för fårens närvaro på ön från 1678. Då gick några svenskar iland på den danskägda ön och knyckte några får. På 1800-talet var ön uppdelad i 64 beteslotter och där betade 4 får per lott året om. Någon vinterutfodring skedde inte och många får frös ihjäl under stränga vintrar. Det fanns tre stior att samla in fåren i, gammelstian på Stüdden, nystian under Spangände och en i Norderhamn som det knappt? finns några spår kvar av. Fåren drevs samman i juni för lydning (man drog av den lösa ullen) och märkning och i oktober för klippning. Vid det senare tillfället tog man också ut slaktlammen som med båt skulle fraktas hem. Där fick de gå och beta på rågbrodden tills de till slaktades som julalamm.

Nu gå arbetet in i fas 3. En ny arbetsgrupp har satts ihop under ledning av Lars Wilson, riksantikvarieämbetet och i övrigt bestående av Rolf Jacobson och Rita Larje från Karlsöklubben, Major Östergren från länsstyrelsen på Gotland och Inger Österholm från högskolan i Visby. Gruppen ska nu vaska fram guldkornen ur sammanställningen av alla synpunkter från symposiet. Förhoppningen är att redan till årets turistsäsong få fram en kulturinriktad gudestig och annan verksamhet som sätter kulturen i fokus.